

AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA XORAZMDAGI SHAHARSOZLIK MADANIYATINING TARAQQIYOTI

*Yusupov Shakir Xaitbayevich, Ma'mun universiteti "Tarix"
kafedrası dotsenti v.v.b*

<https://orcid.org/0000-0001-7307-1158>

e-mail:

shakiryusupov75@gmail.com

РАЗВИТИЕ ГРАДОСТРОИТЕЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ В ХОРЕЗМЕ В ПЕРИОД АМИРА ТЕМУРА И ТИМУРИДОВ

*Юсупов Шакир Хайтбаевич, и.о.доцента кафедры «История»
Университета Маъмуна*

THE DEVELOPMENT OF URBAN CULTURE IN KHOREZM DURING THE PERIOD OF AMIR TEMUR AND THE TEMURIDS

*Yusupov Shakir Khaitbayevich, Associate Professor of the
Department of History, Mamun University, acting*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Sharq bilan G'arbni bog'lab turgan Buyuk Ipak yo'lida joylashgan savdo markazlaridan biri sifatida Xorazmning Amir Temur va temuriylar davridagi shaharsozlik madaniyatining taraqqiyot natijalari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Shaharsozlik, Qo'ng'iro't So'fiları, Xorazm shaharlari, Devkesgan – Vazir, Adoq, Tirsak (Shemaxaqal'a), Bo'ldumsoz, Urganch, Xiva, Hazoraspi, "Temuriylar kulolchiligi".

Abstract: This article discusses the results of the development of urban planning culture in the era of Amir Temur and the Timurids of Khorezm as one of the trading centers located on the Great Silk Road connecting the East and West.

Keywords: Urban development, Kungrad Sufis, cities of Khorezm, Devkesgen-Vazir, Adak, Tirsak (Shemakhakala), Boldumsoz, Urgench, Khiva, Khazarasp, "Timurid ceramics".

Аннотация: В данной статье говорится об итогах развития культуры градостроительства в эпоху Амира Темура и тимуридов Хорезма как одного из торговых центров, расположенных на Великом Шелковом пути, соединяющем Восток и Запад.

Ключевые слова: градостроительство, Кунградские суфии, города Хорезма, Девкесген-Вазир, Адак, Тирсак (Шемахакала), Болдумсоз, Ургенч, Хива, Хазарасп, "керамика Тимуридов".

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Amir Temur va temuriylarning 1372–1388-yillar davomida Xorazmni egallashi voha uchun ham, markazlashgan saltanat qudratini oshirish yo'lida ham katta ahamiyat kasb etdi. Natijada mahalliy zodagonlar – Qo'ng'iro't So'filarining Oltin O'rda xonlaridan bo'linish harakati birmuncha kuchaydi, bu elatning

kuchli davlat, markazlashgan saltanat tasarrufida bo'lishi vohada shahar madaniyatini qayta jonlantirdi. Savdo aloqalari yanada avj oldi. Amir Temurning Xorazmgaga yurishlari Oltin O'rda xonlarining viloyatga bo'lgan da'vosini susaytirdi. Xorazm o'zining Markaziy Osiyodagi avvalgi kuchli iqtisodiy, siyosiy va madaniy mavqegini nafaqat

yo'qotmadi, balki yangi shakl va mazmunda qayta kashf etdi.

Xorazmning temuriylar davri madaniyati tarixining kam o'rganilgan sahifalaridan biri XIV asr so'nggi choragi va XV asrdagi shahar madaniyati tarixi bo'lib, bu muammo mustaqillik yillarigacha nisbatan biryoqlama o'rganib kelingan.

Amalda voqelikka aylangan tarixiy haqiqat, ya'ni Amir Temur davrida tuzilgan kuchli markazlashgan davlat, qaytadan qurilgan shaharlar, ajoyib inshootlar, hunarmandchilik va savdoning gullab-yashnaganligi va nihoyat, uning davrida tinchlikka erishgan Xorazm madaniyati tarixi masalasi maxsus tadqiqotlar obyektini chetlab o'tdi. Bu davrda nafaqat Xorazm, balki Sohibqironning markazlashgan davlati hududlaridagi chekka viloyatlar va elatlar tarixi bo'yicha chuqur obyektiv tadqiqotlar, ilmiy ishlar deyarli amalga oshirilmadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI (АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ /LITERATURE ANALYSIS). Arxeologik tadqiqotlar natijalari va yozma manbalarda keltirilgan ayrim ma'lumotlar mohiyatan shu davrda sug'orish tarmoqlari tuzatilgani va yangilari bunyod etilganligidan dalolat beradi. Chunki sug'orish inshootlari taraqqiyotga, farovonlikka xizmat qilgan, mamlakatda soliq undiriladigan bazaning kengayishiga olib kelgan. Rasmiy saroy tarixchisi Sharafuddin Ali Yazdiy ta'biri bilan aytganda, "Temur ekin unadigan bir bo'lak yerning bo'sh qolishiga yo'l qo'ymagan", ya'ni "rasmiy tarixning ifoda etishicha, umuman, ekin yetishtirish mumkin bo'lgan yer bekor yotmagan"[2,c.266]. Amir Temur va temuriylar davrida shaharlar atrofida ulkan bog'lar barpo etilgan. Ularda turli xildagi daraxtlar va gullar yetishtirilgan.

Ustyurt pasttekisligida joylashgan Devkesgan – Vazir yodgorligining "pastki shahar" qismida saroy inshooti bilan uning atrofida krest-but-salib shaklidagi bog' – xiyobon qurilishlarining joylashuvi S.P.Tolstov rahbarligidagi Xorazm arxeologik ekspeditsiya xodimlari tarafidan o'rganilgan[9,c.16-19]. Bu bog' majmuasi to'rtburchak devor bilan yaxshi mustahkamlangan. Uning o'rtasida ko'p xonali saroy qoldig'i joylashgan. Saroy atrofida oldinlari daraxtlar ekilgan xiyobonlar, to'g'ri yurgizilgan ko'ndalang yo'lka xiyobonlar barpo etilgan, ular kvadrat shakllarga bo'linib, o'nlab ariqlar o'tkazilgan uchastkalardan tashkil topgan. Oqibatda kvadrat shaklli

to'rtburchakli majmua qaytadan to'g'ri burchakli to'rtta tarxga bo'lingan. Ular ham, o'z navbatida, sakkiz yoki yangi kvadratlarga bo'linadi. Ularda suv o'tkazilgan ariqlarda sersoya daraxtlar va mevazor mavjud bo'lgan. Ularning izlari oddiy ko'rinishda bugungi kungacha saqlangan. Xorazm arxeologik ekspeditsiyasi tadqiqotchisi M.A.Orlovning fikricha, Devkesgan – Vazir bog'i XIV–XV asrlar bilan sanalanadi[8,c.164]. Devkesgan – Vazir bog' majmuasi rejasi Amir Temur va uning merosxo'rlari tomonidan Samarqand, Shahrisabz, Hirot, Toshkent vohalaridagi yangi shaharlar, obodonlashgan bog' majmualariga qiyosiy jihatdan juda ham yaqin. Bu davrdagi bog'lar ikki xilda bo'lgan: birinchisi muntazam reja asosida sun'iy barpo etilgan bog'lar, ikkinchi toifadagi bog'lar qo'riqxonaga o'xshash bo'lib, tabiiy daraxtzorlardan foydalanilgan. Lekin bularda ham obodonlashtirish ishlari olib borilgan[10,b.16].

Tarixiy yilnomalardan biri Otamalik Juvayniyning (XIII asr) "Tarixi jahonkushoy" asarida Gurganj atrofidagi "Maishiyat qarorgohi – Bog'i Xurram" eslatib o'tiladi. Xorazm arxeologik ekspeditsiyasi tomonidan Jent bog' – xiyobon, Adaq – Oq qal'a, Shohsanam va Yorbakir yonidagi bog'lar aniqlangan[8,c.156-167]. Lekin Amir Temur va temuriylar davrida Orolbo'yi elatlari atrofida bog' – xiyobon majmualari (Devkesgan – Vazir) me'moriy tarhga amal qilgan holda, bog'dorchilik ilmiga oid temuriylar davri tajribasida umumiyashtirilib qurilgan.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSION). Qayd etilganidek, Amir Temurning markazlashgan davlatiga qo'shilgan Xorazm elatlarida osoyishta hayot qaror topib, o'zaro ichki urushlarga barham berilib, iqtisodiy o'sish jarayoni boshlandi. Tarixiy manbalar, arxeologik tadqiqotlar Amir Temur va temuriylar davrida Hazorasp, Xiva, Kat, Gurganj (Toshqal'a), Vazir (Devkesgan)ning shahar mudofaa devorlari, uy-joylar qayta qurilganini ta'kidlaydi. Shemaxaqal'a, Adoq, Mizdahkon, Toshqal'a, Oqqal'a, Puljoydagi temuriylar davriga oid arxeologik topilmalar bu davrning madaniy yuksalganini ko'rsatadi. Mizdahkon yodgorligidagi shaharsozlik taraqqiyoti arxeologik qazishmalar tufayli mukammal aniqlanmoqda. Tadqiqotlar natijalariga ko'ra, Mizdahkon yodgorligining o'zida o'rganilayotgan davrda jome' masjidi ishlab turgan.

G'arbiy Xorazmdagi Adoq yodgorligida ham maydoni mahobatli masjid o'rni o'rganilgan. Unda maxsus shayx xonasi joylashgan. XVI asrda Adoqni Mirxond "Fathnoma" asarida tilga oladi, XIX asrda Munis va Ogahiy asarlarida ham u haqda ma'lumot berilgan. Bu joyda 1461-yili temuriy sulton Husayn Boyqaro bir qancha vaqt yashaganligi tarixdan ma'lum.

Vohaning shimoli-sharqiy nuqtalaridan biri Bag'dod yodgorligi. Gurganjda ta'xis etilgan vaqf hujjatiga asoslangan akademik Y.G'.G'ulomov temuriylar davrida Bag'dod (eski Kerdor) kanali va shu nomli qishloq – elatning mavjudligini ta'kidlaydi[5,b.178]. Ya'ni, bu toponimlar shimoliy Xorazmning chekka hududlarida joylashgan kentlarga tegishli bo'lib, ular sharqiy Orol bo'ylab quyi Sirdaryo havzasiga tomon ketgan karvon yo'lida joylashgan qishloq manzilgohlaridan bo'lgan, degan o'rinli fikr tug'iladi.

Amir Temur va temuriylar davrida eski karvon yo'llari harakatda bo'lgan, yangi inshootlar qurilgan, hunarmandchilik o'sgan. Keyingi davr arxeologik tadqiqotlari natijasida Gurganjning Toshqal'a (Kaan mahallasi) deb nomlangan Amir Temur va temuriylar davridagi shahar markazidagi ko'plab hunarmandchilik va savdo joylari, rastalari ochildi[4, c.467-497]. Jumladan, 1952-yilgi Toshqal'adagi arxeologik qazishlar Gurganjning XV–XVII asrlardagi mudofaa inshootlari (qo'rg'on – minoralari, devor), savdo-hunarmandchilik mahallalarining mo'g'ullar davridagi namunada qayta tiklanganini va rivojlangan shahar bo'lganini ko'rsatadi.

Arxeologik tadqiqotlar natijalari Amir Temur 1391-yilda qayta tiklashga buyruq bergan "Kaan" mahallasi (dahasi)ni Ko'hna Urganchdagi Toshqal'a bilan taqqoslash, aynanlashtirish imkonini beradi. Temuriylar davri tarixi bo'yicha taniqli tadqiqotchilardan biri akademik B.A.Ahmedov yozma manbalar, xususan, Sharafuddin Ali Yazdiy ma'lumotlariga tayangan holda "buzilgan inshootlar" amir Muso tomonidan "qisqa vaqt ichida" tiklanib, shaharning (Gurganj) eski qiyofasi yangilanganligini ta'kidlaydi. Gurganj amir Yedigeyning 1408–1411-yillarda Gurganjda o'z raqibi Po'latxon bilan nizoda, qamalda, mudofaada bo'lgani, Abulxayrxonning ko'pmingsonli askariga 1431-yili Gurganj aholisi bardosh berib, qarshilik ko'rsatgani akademik B.A.Ahmedovning "Amir Temur Gurganjni yer bilan yakson qilmay, faqat

uning ayrim mudofaa inshootlarini" buzishga ko'rsatma bergan, degan fikrini tasdiqlaydi[1,c.36]. Bundan kelib chiqqan holda ishonch bilan aytish mumkinki, Sohobqiron Xorazmdagi 1372–1388-yillarda (jumladan, Gurganjda) behuda qon to'kilishiga yo'l qo'ygan Qo'ng'iro't So'filarini to'xtatish uchun ichki tarqoqlikka chek qo'ymoqchi bo'lib harakat qilgan.

Ushbu davrga oid yozma manbalarning biri Sharafuddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma"sida Sohobqiron Xorazmga 1388-yilgi beshinchi yurishi vaqtida Gurganjdan qochgan dushmanlari Iligmish O'g'lon va Sulaymon So'fining orqasidan o'z askarlarini yuborib, "Qumkent va Qira yo'lida jihod qilsin, muxolifga yetkaylar", deb ma'lumot beradi[12,b.119]. S.P.Tolstov bu shaharning yozma manbalardagi Tirsak ekanligini eslatib o'tadi, Y.G'.G'ulomovning fikricha, Qumkent Shemaxaqal'a yodgorligiga to'g'ri keladi[11,c.172]. Ya'ni, akademik Y.G'.G'ulomovning arxeologik va manbashunoslik tadqiqotlariga tayaniladigan bo'lsa, Ustyurt tekisligida joylashgan o'rta asr shahri Shemaxaqal'a mohiyatan Qumkent ekanligi ma'lum bo'ladi. Bu fikrimizni S.P.Tolstovning "shahar (Shemaxaqal'a) XVI–XVII asrlarda ham Vazir bilan birga Xorazmning g'arbidagi forpost xizmatini bajargan"[11,b.284], degan ta'kidi ham tasdiqlaydi.

NATIJALAR

(РЕЗУЛЬТАТЫ/RESULTS). O'simliksimon ramzlar Xiva topilmalarida bir-biri bilan o'zaro yaxlit ifodalangan. O'simlik novdalari, barglar, gul tasvirlari oq fonda (yuzadagi asosiy rang) to'yg'in kobalt bilan berilgan. Ularda Xitoyning ta'siri seziladi. Temuriylargacha O'rta Osiyoda Xitoydan olib kelinayotgan mahsulotlar ichida kobalt naqshli oq chinni idishlar ko'p bo'lgan. Lekin bu qimmatbaho chinni (seladon) o'rniga Xorazmda Oltin O'rda davrida mahalliy hunarmandlar tomonidan tayyorlangan koshin idishlaridan ko'proq foydalanilgan[3,c.138]. Bu kulolchilik mahsulotlari keyinchalik Xorazmda, yuqorida qayd etganimizdek, "Temuriylar kulolchiligi" deb nom oldi[6, c. 69-70].

Xorazm shaharlarida koshinsozlik sohasi ancha taraqqiy qilgan. Koshinsozlik vohada aslida temuriylargacha juda yuqori pog'onaga ko'tarilgan edi. Shunday bo'lsa-da, ilgari qayd etganimizdek, bu davr yodgorliklarida "Samarqand chinnisi" deb nomlangan chinni koshinsozlik mahsulotlari Xorazm shaharlariga tarqaldi. Koshinsozlikda,

asosan, bu elatga xos yutuqlar jamuljam bo'ldi. Jumladan, koshin idishlari deb nomlanuvchi kosa, piyola, tovoq, chiroq buyumlari biryuza, kobalt, ultramarin, oq bo'yoqlar bilan sirlanib, idishlarga rang-barang naqshlar, bezaklar tushirilishi an'anaga aylandi[7, c. 119].

Xorazm shaharsozlik madaniyati, asosan, Movarounnahrda tashqarida Amir Temurga qaram bo'lgan chekka elatlarning rivojlangan savdo markazlari kabi temuriylar davri madaniyati umumiyliigi bilan bog'liq. Bulardan tashqari, Xorazmning Mizdahkon, Gurganj, Devkesgan yodgorliklarida ham Amir Temur va Ulug'bek tangalari uchraydi.

Aytib o'tganimizdek, Amir Temur Xorazmga 1379–1380-yillardagi yurishlaridan so'ng Shahrisabz va Buxoroga Xorazmdan me'mor va quruvchi ustalarni jo'natgan. Bu vaqtda qurilgan Shahrisabzdagi Dor us-Saodat (Hazrati Imom) majmuasidagi Jahongir maqbarasi bunyod etilishida xorazmlik binokor ustalar ham qatnashgan. Jahongir maqbarasida tashqi kulohiy gumbaz qirrali gardishga o'rnatilib, ichki tarafdin qovurg'alar bilan mustahkamlangan. Bunday uslub va umumiy ko'rinish Movarounnahr me'morchiligining shunga qadar bo'lgan davri uchun xos emas. Mazkur uslub Ko'hna Urganchdagi Qo'ng'irotda So'filari (1360–1388) davrida qurilgan hashamatli To'rabek xonim maqbarasi ko'rinishiga yaqinlik va o'xshashlik kasb etadi[13, c.58-59]. Shohi Zinda ansamblidagi (Samarqand) Qusam ibn Abbos maqbarasidagi uch qavatli sag'ana sirti turli rangdagi bo'rtma parchinlar bilan qoplanganligini ham yuqorida ko'rib o'tdik. Bo'rtma parchinlar XIV asrdagi Xorazm me'morchilik uslubiga xos bo'lib, Amir Temur tarafdin Urganchdan olib kelingan ustalar tomonidan bajarilganligi shubha uyg'otmaydi[9, c.72].

Buxorodagi Chashmai Ayub yodgorligining kulohiy gumbazi Movarounnahr me'morchiligiga emas, balki Xorazm me'morchiligiga xos bo'lganligi uni qurishda xorazmlik ustalar ishtirok etganligidan dalolat beradi[9, c.78]. Bu esa shaharsozlik madaniyati taraqqiyotida ikki madaniy-tarixiy hududning moddiy madaniyatidagi uzviylikni ham ko'rsatadi.

Umuman olganda, yozma manbalar, arxeologik tadqiqotlar asosida XIV–XV asrlar, ya'ni temuriylar davrida Janubiy Orolbo'yi, voha hududida eski shaharlar Gurlan, Kat, Hazorasp,

Xiva, Xonqa, Gurganj, Vazir, Adoq, Shemaxaqal'a, Tersek va Qumkent qishlog'ining mavjudligini ko'rsatadi. Boshqa shahar madaniyati yodgorliklari Bag'dod, Bug'raxon (Medmaniya, Xovand), Puljoy, Mizdahkon temuriylar zamonidan keyingi davrda savdo aloqalarining buzilishi sababli o'zining rivojlanishini asta-sekin yo'qotib boshlaganini ko'rsatadi.

XULOSA

(ЗАКЛЮЧЕНИЕ/CONCLUSION). Xulosa o'rnida aytish mumkinki, Amir Temurning maqsadi Chig'atoy ulusini o'z qo'li ostida birlashtirishga qaratildi, Xorazmga yurishlarning sababi ham shunga borib taqaladi. Keyinchalik butun Xorazm hududlari yagona saltanat tarkibiga birlashtirildi. Amir Temur uchun Chingizxon ideal, Chig'atoy esa ulkan hurmat-ehtiroimga loyiq zotlar qatorida bo'lgan. Ular tomonidan joriy etilgan tartib-qoidalarni qayta tiklashga ahd qilingan Xorazm da'vosi ham aynan shu bilan izohlanadi;

Fath jarayonida shahar va qal'alarni buzishdan maqsad – siyosat, qo'rqitish, itoatga kirgizish, sarkashlikni sindirishni ko'zlamagan. Asl maqsad esa bunyod etish, aholini farovonlikka olib chiqish, adolat o'rnatish, markaziy hokimiyatga so'zsiz itoat etish shartligini singdirishdan iborat bo'lgan;

Amir Temur va temuriylarning Xorazmni egallashi tufayli mahalliy zodagonlar – Qo'ng'irotda So'filarining Oltin O'rda xonlaridan bo'linish harakati birmuncha kuchaydi, bu hududning kuchli davlat tasarrufida bo'lishi iqtisodiyot, ilm-fan, madaniyat va shaharsozlikning qaytadan rivojlanishiga sabab bo'ldi, savdo aloqalari yanada avj oldi;

Amir Temur olib borgan siyosat Markaziy Osiyo hududlarida shaharlar, hunarmandchilik, savdo, madaniyat va ma'rifiy o'sishni, integratsiyalashuvni ta'minladi. O'zaro hamkorlik yuzaga kelib, vohaning chuqur ildizga ega boy madaniyati uslub va namunalaridan saltanat doirasida, xususan, Shahrisabz, Samarqand va Turkistonning ajoyib inshootlarini qurishda foydalanildi. Shu tariqa Xorazm va Movarounnahr moddiy madaniyatidagi uzviylik va hamkorlikka asoslangan an'analar uzluksiz davom etdi;

Temuriylar davrida Xorazmning qadimiy boy intellektual salohiyati yanada rivojlandi. Amir Temur davrida Movarounnahr shaharlarining o'sishiga muhit yaratildi. Markazlashgan davlatga

qo‘shilgan Xorazm shaharlari osoyishta holatga o‘tib, o‘zaro ichki urushlardan xalos bo‘ldi;

Amir Temur va temuriylar davri Xorazm shaharsozlik madaniyatidagi hamda iqtisodiyotidagi ijobiy o‘zgarishlarni so‘nggi davrlar arxeologik natijalari to‘la tasdiqlaydi.

**ADABIYOTLAR RO‘YXATI
(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА /
REFERENCES):**

1. Аҳмедов Б., Мукминова Р., Пугаченкова Г. Амир Темур. Жизнь и общественно-политическая деятельность. – Ташкент, 1999.
2. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Соч. Том II. Часть I. – М., 1963.
3. Булатов Н.М. Кобальт в керамике Золотой Орды//Советская Археология (СА) – Российская Археология (РА). 1974. – №4.
4. Вактурская Н.Н. Раскопки городища Ургенч в 1952 г. // ТХАЭЭ. Том II. – М., 1958.
5. Фуломов Я.Ф. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. – Тошкент, 1959.
6. Кдырниязов М.Ш. Материальная культура городов Хорезма XIII-XIV вв. – Нукус: Каракалпакстан, 1989.
7. Кдырниязов М.Ш. Темуридская керамика Хорезма // Вестник ККО АН РУ. 2005. – №1.
8. Орлов М.А. Памятники садово – паркового искусства средневекового Хорезма // ТХАЭЭ. Том I. – М., 1952.
9. Пугаченкова Г.А. Архитектурное наследие Темура. – Тошкент, 1996.
10. Пугаченкова Г.А. Темурнинг меъморий мероси. – Тошкент, 1996.
11. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. – М.: Изд-во МГУ, 1948.
12. Шарафуддин Али Йаздий. Зафарнома / Мухаммад Али ибн Дарвиш Али ал-Бухорий таржимаси. Сўзбоши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари А.Аҳмад ва Ҳ.Бобобеков. – Тошкент: Шарқ, 1997.
13. Якубовский А.Ю. Развалины Ургенча // Известия ГАИМК. Том 6, вып. 2. – Л., 1930.

